

GESCHIEDENIS

der

GENEESKUNDE

NR

5

september
1995

JAARGANG 2

VERSCHIJNT
TWEEMAANDELIJKS

LOSSE NUMMERS
f 10,50 / BEF 375

- Geneeskunde en religie;
een geleidelijk tanende relatie
- Pijn, haar bestrijding,
haar behandeling
- Syfilis in de 20ste eeuw

Viriel

De namen voor het membrum virile

– H.F.J. Horstmanshoff & H. Beukers –

Wenig lichaamsdelen zijn zo vruchtbaar als de geslachtsorganen, ook als het om naamgeving gaat. Deze keer zullen we het mannelijke geslachtsorgaan eens aan een taal- en cultuurhistorisch onderzoek onderwerpen. Een hele reeks lid-woorden dus. In de grote verscheidenheid aan namen voor dit lichaamsdeel in de Griekse en Latijnse taal hebben zich slechts enkele staande kunnen houden. Het is vaak moeilijk te verklaren waarom het ene woord wel en het andere niet in het moderne medische of anatomische jargon is opgenomen. De meeste woorden drukken een metafoor uit. In het geval van het *membrum virile* liggen die metaforen voor de hand: lengte, cilindrische vorm, verticale stand. Soms stond een steel van een plant, de schacht van een speer, of de kling van een zwaard model, dan weer de rechtopstaande schering (Grieks *stêma*) van een weefsel, of de met brons beslagen sloop van een schep, waarmee in de zeeslagen van de oudheid schepen elkaar trachtten te rammen (Grieks *embolon*). De gangbare anatomische naam voor het vrouwelijke geslachtsorgaan, *vagina* ('schede'), sluit metaforisch prachtig aan bij de kling van het zwaard, evenals de term *ejaculatio* (zaadlozing, afgeleid van het Latijnse *iaculum* = 'speertje'), bij de schacht van de speer. Een *ejaculatio* is dus het wegslingeren van het zaad, als van een speer. Aan beeldspraak geen gebrek. Uiteindelijk trok één woord aan het langste eind: *penis*.

Figuur 1. Terracotta anatomische ex-voto's uit 3de-2de eeuw v.Chr. in de vorm van een hand, borst, mannelijke genitalia en (waarschijnlijk) een uterus. (Bron: Johns C. *Sex or symbol. Erotic images of Greece and Rome*, Londen, 1982.)

Staart

Het mannelijke lid wordt in de anatomische nomenclatuur tegenwoordig aangeduid met een woord dat in het klassieke Latijn 'staart' betekent, de harige staart van een paard of een ezel, die soms stijf wordt. Cicero schrijft in één van zijn brieven (*Ad familiares* = 'Aan zijn vrienden' 9.25.2): 'In plaats van *cauda* ('staart') zei men vroeger *penis*; *penicillus* ('penseel') is daarvan afgeleid wegens de overeenkomst, maar tegenwoordig geldt *penis* als *obsceen*.' De klassieke Latijnse medische auteur Celsus gebruikt voor het mannelijke lid dan

ook niet *penis*, maar *colis* of *coles* (letterlijk 'stengel, steel'). Ook het Grieks gebruikt *kaulos* ('kling' van een zwaard of 'schacht' van een lans) sinds Aristoteles in deze betekenis. Wie na de oudheid, tegen de autoriteit van Cicero in, het aanvankelijk blijkbaar obscene woord *penis* toch wetenschappelijke status heeft gegeven, hebben we nog niet kunnen achterhalen.

De precieze etymologie van *penis* blijft onduidelijk. Sommige geleerden leiden het woord af van het Latijnse werkwoord *pendere* ('hangen'). In dat geval is het Nederlandse 'lul' nog niet zo'n gekke vertaling, omdat 'lullen' oorspronkelijk ook 'neerhangen' betekent. We zien hier meteen dat woorden die etymologisch een neutrale betekenis hebben door allerlei culturele factoren in status kunnen stijgen of dalen, van obsceen tot wetenschappelijk, en van neutraal beschrijvend naar gemeenzaam of platvloers. Denk voor het Nederlands bijvoorbeeld aan 'kloot', 'bal, bol', dat door *Vondel* in hoog literaire taal wordt gebruikt, maar tegenwoordig vrijwel uitsluitend in platte uitdrukkingen. Zulke processen spelen zich in iedere levende taal af.

Anderen brengen *penis* in verband met het Griekse *peos* ('mannelijk lid'), of met *pênê* en *pênion* ('bundel gesponnen draden'), een afleiding die ook Cicero voor ogen kan hebben gestaan, gezien het verband dat hij legt met *penicillus* ('penseel, kwastje'). *Penicilline* – van *penicillium*, het

Figuur 3. Beeldhouwer bezig met het vervaardigen van een herme. vaasschildering van Epiktetos, laatste kwart 6de eeuw v.Chr. (Bron: Johns C. *Sex or symbol. Erotic images of Greece and Rome*, Londen, 1982.)

Figuur 2. Een vrouw besprenkelt in de aarde vastgezette fallussen, waarschijnlijk in het kader van een vruchtbaarheidsfeest. Griekse vaasschildering ca. 430-420 v.Chr. (Bron: Johns C. *Sex or symbol. Erotic images of Greece and Rome*, Londen, 1982.)

schimmelgeslacht waarvan diverse antibiotica worden bereid – en *penis* zijn dus, taalkundig gesproken, familie van elkaar.

Roede

Penis heeft het dus ver geschopt. Een Nederlander die drieletterwoorden wil vermijden, zal al gauw tot deze wetenschappelijke aanduiding zijn toevlucht nemen. Veel alternatieven zijn er niet. Wie kent bijvoorbeeld nog het archaische 'roede' voor het mannelijke geslachtsorgaan? Het Duitse *Ruthe*, het Franse *verge* en het Engelse *mansyard* komen daarmee overeen. Het zijn allemaal vertalingen van het Arabische *al-kamarah*, dat in de invloedrijke Arabische medische literatuur werd gebruikt en via het Latijn (*virga* = 'twijg, tak') in de Westeuropese talen werd overgenomen.

Testimonium

De andere onderdelen van het mannelijke genitale apparaat zijn taalkundig en cultuurhistorisch zo interessant dat vele ervan stof genoeg zouden opleveren voor een afzonderlijk artikel. Terwille van de samenhang daarom hier slechts kort aandacht voor de *testis* (meervoud *tes-*

tes) 'zaadbal, testikel', maar ook 'getuige'. Wat is het verband tussen die twee op het eerste gezicht zo uiteenlopende betekenissen? We moeten ons verplaatsen in de uitgesproken macho-maatschappij die de oude Grieks-Romeinse wereld was. Iemand zonder *testes*, een castraat of eunuch dus (castratie vooral van slaven kwam in de oudheid veel voor) was geen man en kon dus ook geen rechtsgeldig getuigenis afleggen.

Fascinerend

In veel culturen komt men afbeeldingen van het mannelijke lid tegen als apotropeïsch, dat wil zeggen onheilafwerend middel. Het mannelijke lid in erectie moest bescherming bieden tegen het boze oog. Als we dit bedenken, wordt duidelijk waarom de grote Latijnse dichter *Horatius* het woord *fascinus* gebruikt om het mannelijke geslachtsorgaan aan te duiden. Het Latijnse werkwoord *fascinare* betekent 'betoveren'. Kinderen in de wieg droegen zo'n afbeelding als amulet. Er zijn zelfs zuigflessen gevonden met de karakteristieke vorm van een mannelijk geslachtsorgaan.

Wie zo onfortuinlijk was dat hij een ziekte aan zijn lid had opgelopen, kon

een afbeelding ervan in terracotta, of van kostbaarder materiaal, als ex-voto (wijgeschenk) aan een godheid offeren in de hoop op een wonderbaarlijke genezing. Vrouwen die graag kinderen wilden hebben, brachten eveneens zo'n ex-voto (fig. 1).

Phallos

Een Grieks woord om het mannelijke geslachtsorgaan aan te duiden, is ook in het Nederlands algemeen bekend geworden: *phallos* ('fallus, het mannelijke lid in erectie'). Het woord wordt nooit in Griekse medische teksten gebruikt, alleen in religieuze of literaire context. We moeten ons realiseren dat vruchtbaarheid voor het voortbestaan van mens en maatschappij van de allergrootste betekenis was (fig. 2) en dat de *gêne* voor sexualiteit in onze maatschappij, ondanks de seksuele bevrijding van de jaren zestig van onze eeuw, door de invloed van vele eeuwen christendom diep is geworteld.

In Griekse steden behoorde de *herme* tot het straatbeeld. Op kruispunten en pleinen waren ruwgevormde beelden van de god *Hermes* geplaatst met als belangrijkste kenmerk een prominent mannelijk lid (fig.

3,4,5). Wie in baldadigheid dat kenmerkende onderdeel van het beeld afhakte, kon rekenen op strenge straffen, zoals de 'hermocopiden' ('herme-afslaanders') Alkibiades en zijn vrienden in Athene in 415 v.Chr. hebben moeten ervaren.

Talrijke religieuze feesten, zoals die van de god *Dionysos*, waren gewijd aan de vruchtbaarheid en vaak speelde de fallus daarin een belangrijke rol. Reusachtige afbeeldingen ervan werden in processies meege dragen door de aanzienlijkste vrouwen uit de stad. Griekse vaasschilderingen leggen van die gebruiken getuigenis af.

Priápus

Genitalibus propriis inferior ('kleiner dan zijn eigen geslachtsorgaan') noemt de christelijke auteur *Amobius* (ca. 300 n.Chr.) de god *Priápus* (met klemtoon op de a), als hij in fel le bewoordingen de verering voor de heidense goden hekelt. Wie de opgravingen in Pompeji bezoekt, moet niet verzuimen de bewaker van de villa

Figuur 4. Vaasschildering van de Perseus-schilder. Een vogel strijkt neer op de fallus van de herme. Tweede kwart 5de eeuw v.Chr. (Bron: Johns C. *Sex or symbol. Erotic images of Greece and Rome*, Londen, 1982.)

Figuur 5. Marmeren herme van Hermes uit Siphnos, ca. 520 v.Chr. (Bron: Johns C. *Sex or symbol. Erotic images of Greece and Rome*, Londen, 1982.)

Figuur 6. Priápus op een muurschildering in het huis van de Vettii in Pompeji. Als hoeder van vruchtbaarheid en voorspoed staat hij naast een welgevulde fruitmand. Zijn fallus wordt in balans gehouden door een zak geld.

van de gebroeders *Vettius* een foot te geven en hem te vragen het kastje bij de ingang te openen. De hier afgebeelde wandschildering (fig. 6) wordt dan zichtbaar. Hij kan dan zelf oordelen of *Amobius* gelijk had. De god *Priápus* was bijzonder populair. Een afbeelding van deze van oorsprong oosterse god werd vaak gebruikt om dieven uit groentetuinen en boomgaarden te weren. Overal kon men afbeeldingen van de god met zijn vaak roodgeverfde buitenproportionele lid aantreffen, als symbool van vruchtbaarheid en ter afwering van alles wat die vruchtbaarheid kan bedreigen.

Ook in de literatuur is *Priápus* doorgedrongen. Een verzameling van tachtig anonieme korte Latijnse gedichten uit de vroege Romeinse keizertijd, van hoog literair niveau, maar wel obscene, is onlangs voor het eerst razend knap in het Nederlands vertaald door Harm-Jan van Dam. Met een voorbeeld uit die bundel sluiten we deze bijdrage af. De vertaling zit vol vondsten, die ook de niet-latinist zal kunnen waarderen. Om de pointe van het hieronder volgende gedichtje beter te verstaan, bedenke men dat een *spado* een castraat is, iemand zonder *testes* dus, en dat *Priápus magnis testibus* ('met grote *testes*', maar ook 'met grote (=

luide) getuigen') daarvan wel geheel het tegendeel vormde.

Commisso mihi non satis modestas, quicumque attulerit manus agello, is me sentiet esse non spadonem. Dicat forsitan haec sibi ipse: 'nemo hic inter frutices loco remoto percisum sciet esse me; sed errat: magnis testibus res agetur.'

'Wie met zijn onbescheiden vingers komt aan dit mij toevertrouwde lapje grond, zal merken dat ik hier mét klotten sta. Misschien zegt hij tegen zichzelf: "geen hond die in zo'n stille boomgaard horen zal dat ik gepakt ben." Mis: langs berg en dal getuigt mijn hoorn ervan met luid geschal.'

Dr. H.F.J. Horstmanshoff
universitair docent oude geschiedenis,
Rijksuniversiteit Leiden

Prof.dr. H. Beukers
classicus,
Rijksuniversiteit Leiden

Literatuur

- Dam HJ van (vertaling en toelichting). *Priapea*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1994.
- Hyrtl J. *Das arabische und hebräische in der Anatomie*. Wien, 1879 Wilhelm Braumüller.
- Johns C. *Sex or symbol. Erotic images of Greece and Rome*, Londen 1982.
- Scarborough J. *Medical terminologies: classical origins*. Norman (Oklahoma). London, 1992.